

Tasavvuf Kültüründe İmam-ı A'zam'ın Yeri

Mustafa KARA
UÜ İlahiyat Fakültesi

Saygıdeğer misafirlerimiz, mazeretimi arz edeyim; hadis öğretim üyemiz Akif Köten hocamızın kardeşi vefat etmiştir, onun cenaze merasimine katılmamız gerekiyor. Onun için sayın başkan ve katılımcılara teşekkür ederek sözlerime başlamak istiyorum.

Müstefid olmaz İmam A'zam olsa hâcesi

Bir kişi mahrûm olursa feyz-i istidattan

Fuâdî

Mezhepler ve tarikatlar bütün dinlerin ortak unsurlarındandır. Kutsal kitapların ifade ve tesbitleri ile bu metinleri insanlara ulaştıran peygamberlerin söz ve davranışları mezhepleşme ve tarikatlaşma gerçeklerinin temel sebeplerindendir. Çünkü insanoğlu aynı metinleri farklı yorumlayabilme gücüne sahip olan bir varlıktır.

İnsanın kabiliyetlerini geliştiren, dinî meselelerin değişik boyutlarını derinleştiren, coğrafi-kültürel yapıya intibakı sağlayan mezhep ve tarikatlar fikir hürriyetinin uygulama alanları olarak da değerlendirilebilir. Farklı dinî metinlere değişik açılardan bakabilme özgürlük ve hoşgörüsünden beslenen bu ekollerin zaman içinde “kemikleşme”leriyle birbirlerine düşman haline gelmeleri din ve kültür tarihinin acı ve düşündürücü gerçeklerinden biridir. Bu yobazlık bugün de insanoğlunun gündemindedir. Mezhep kavgaları Doğu’da Batı’da maalesef devam etmektedir.

İslâm dünyasında oluşan yüzlerce mezhep ve tarikattan günümüze ulaşanlardan biri de İmam A'zam Ebû Hanîfe’ye nisbet edilen Hanefiyye mezhebidir. Bağdat merkezli bu mezhebin mensupları günümüzde de dünyanın her yerinde mevcuttur.

Ebû Hanîfe’nin yaşadığı dönem mezhepleşme ve tarikatlaşma faaliyetlerinin başlangıç safhasıdır. İtikadî konularla ilgili tartışmalar kelâm mezheplerine, amelî meselelerle ilgili yorumlar fıkıh mezheplerine zemin hazırlarken ahlâkî-kalbî konulara açıklık getiren görüşler de tarikatların nüvesini teşkil etmiştir. Ancak bu ilimler henüz “istiklâliyet”ine tam olarak kavuşmuş olmadıklarından aralarındaki sınır net olarak çizilmiş değildi. Bunun yazılı belgelerinden biri de Ebû Hanîfe’ye ait “*Fıkhu’l-ekber*”in kendisidir. Bu küçük eser söz konusu ilmî faaliyetleri içine alabilecek bir özellik taşımaktadır. Risâlede itikadî konular ele alınmakla birlikte dolaylı olarak diğer dinî ilimlerin meselelerine de temas edilmiştir.¹

Fıkhu’l-ekber’de yer alan ve asırlardan beri sufîlerin delillerinden biri olarak ileri sürülen cümle ise şudur: “ve kerâmâtü’l-evliyâi hakkun.”

¹ Ebû Hanîfe hakkında geniş bilgi için bkz. DİA, X, 131.

Giriş: Sufiler Nasıl Bakıyor?

İlimlerle ilgili olarak yapılan tasniflerden birine göre medrese ilimleri zahirî, tekke ilimleri batınî ilmi temsil etmektedir. Hâl ilmi/kâl ilmi olarak da isimlenen söz konusu tasnifi burada tartışacak değiliz. Ancak İmam A'zam'ın fıkıh ve kelâm ilminin kurucularından biri olarak bu tesbitin “zahirî ilim” kısmında yer aldığı bilinmektedir. Bizim cevabını arayacağımız soru ise şudur: Batınî ilim, tasavvufî ilim mensupları ona nasıl baktı, onu nasıl değerlendirdi? Tasavvufî eserlerde nasıl yer alıyor?

Bu soru ile ilgili olarak fikir beyan eden, görüş bildiren sufilerin söylediklerini, yazdıklarını iki grupta toplamak mümkündür:

1- Âlimdir, ârifdir, zâhiddir hatta melâmîdir, dinin temel esprisini kavramıştır. Hz.Peygamber'in istediği “adam”dır.

2- Zahirde kalmıştır, özü yakalayamamıştır. Aşık olamamıştır. Kûfidir.

Şimdi bu tespitleri tasavvuf klâsiklerinde verilen bilgilerle karşılaştıralım:

1. Sülemî-Kuşeyrî-Hucvirî

İlk dört asırda yaşayan 100'den fazla zâhid ve sufiyi *Tabakâtü's-sûfiye* isimli eserinde tanıtan Sülemî (ö. 412/1021) bu sahanın öncülerindendir. Fudayl b. İyâz/Zünnûn Mısırî/İbrahim b. Edhem ile başlayan eserde İmam A'zam ve diğer mezhep imamlarına yer verilmemiştir.²

Sülemî'nin talebesi Abdülkerîm Kuşeyrî de (ö. 465/1072) müridinin yolundan giderek meşhur *Risâle*'sinde tanıttığı 83 kişi arasında Ebû Hanîfe ve diğer mezhep imamları yoktur.³

Aynı yılda vefat eden *Keşfu'l-mahcûb* yazarı Hucvirî ise eserine dört halife ile başlamış, Ehl-i beyt imamlarından Hasan, Hüseyin, Zeynelâbidin, Muhammed Bâkır, Ca'fer-i Sâdık'tan sonra diğer zâhid ve sufileri tanıtırken Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî ve İbn Hanbel'i ele almış ve bilgi vermiştir.⁴

Ebû Hanîfe'ye ayrılan bölüm şöyle başlıyor:

Alemin imâmı, halkın rehberi, fakihlerin şerefi ve âlimlerin izzeti Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit Harrâz (Kumaşçı r.a.)'ın ibadetlerde ve mücahedelerde sağlam bir mevkii, tasavvuf yolunun usûlü hakkında büyük bir şânı vardır.

Başlangıçta uzlet halini kastetmiş, halktan uzaklaşmış, halkın arasından sıyrılıp çıkmak istemişti. Zira kalbini riya ve itibar arzusundan temizlemişti. Gönlnü Hakk için tehzib etmiş ve düzeltmişti. Bu hâlde iken bir gece rüyada Peygamber'in (s.a.v.) kemiklerini kabrinden toplamakta olduğunu ve bunlardan bazısını diğerlerine tercih etmekte olduğunu gördü. Bu hâdisenin dehşetinden derhal uyandı. Halini, Muhammed b. Sîrîn'in sohbetlerinde bulunanlardan birine anlattı ve bunun ne manaya geldiğini sordu. Bu zat ona şöyle dedi: Peygamber'in (s.a.v.) ilmini ve

² Nşr. Nurettin Şeribe, Mısır 1951.

³ Kuşeyrî Risalesi (çev. S. Uludağ), İstanbul 1980.

⁴ Keşfu'l-mahcûb/Hakikat Bilgisi (çev. S. Uludağ), İstanbul 1982, 155 vd.

onun sünnetini hıfzetmede, o kadar muazzam bir dereceye ulaşacaksın ki, orada tasarrufta buluncak ve sahih olanını sakim olandan, yani doğru olan hadisleri yalan olandan ayırdedeceksin.

Başka bir defasında daha Peygamber'i (s.a.v.) rüyada görmüş, Hz. Peygamber ona, "Ey Ebû Hanîfe, sünnetimin ihyası için seni sebep kılmışlardır, şu hâlde kasdetme." demiştir.

İbrahim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Dâvûd Tâî, Bişr Hafî ve benzeri şeyhlerden (r.a. ecmaîn) bir çok zevatın üstadı idi.

Hucvirî, İmam A'zam'ın kadılığı reddetmesi ile ilgili Süfyân-ı Sevrî, Mis'ar b. Kudam ve Şureyk olayını naklettikten sonra bazı değerlendirmeler de yapmıştır. İmam A'zam'ın tavrında melâmî neşveyi bulurken bu vesile ile çağın ulemasını da tenkid etmekten geri durmamıştır.

Bu hâdis e iki bakımdan Ebû Hanîfe'nin halinin kâmil olduğunun alâmetidir: Birisi, her biri hakkındaki firasetin inisabetli oluşu, diğeri selâmet yolunu, melâmetin sıhhatli şeklini, halkı kendinden uzaklaştırma, onların verdikleri makam ve itibara aldanmama tarzında bir gidişata sahip oluşudur.

Bu menkıbe, melâmetin sıhhati hususunda kuvvetli bir delildir. Zira bu büyüklerden her üçü de bir hile ve çare ile kendilerini halktan uzak tutmuşlardır. Bugün ulemâdan hiçbirisi bu nevi bir muâmele ve hareket şekline bakmamaktadır. Bunun sebebi de heva ve heveslerine meyletmeleri, hak yoldan kaçmaları, devlet adamlarının bulundukları yerleri kible edinmeleri, zalimlerin köşklerini Beytu'l-mamûr (ve Kâbe) haline getirmeleri, Cebâbire ve mutegallibenin, altlarına serdikleri minderleri "Kâbe kavseyin ev ednâ"yı (bkz. en-Necm, 53/9) yani Allah'a en çok yakın olma makamına denk tutmaları ve bütün bu hususlara aykırı düşen her şeyi red ve inkâr etmeleridir.

Hucvirî, ilim adamlarını tenkit etmeye devam ediyor:

Bir zamanlar Aziz Gaznin'de, âlim ve imam olduğunu iddia eden bir kişi, "Murakka'a ve hırka giymek bidattır", demişti. Ona şöyle demiştim: "Haşîşiye, dibâcîye ve dîbîkiye (bu üç şey o zaman en değerli ve en lüks kumaş neveleri idi), erkekler üzerine mutlak surette haram kılınmış olan ibrişimden ve ipekten imâl edilmiştir, zalimlerden alınmıştır, ısrar ve inatla haramdan toplanmıştır. Onlar (yani ulemâ) mutlak olarak haram olan bu elbiseyi giymektedirler ve bunun bid'at olduğunu da söylememektedirler. Peki helâl bir yerden ve helâl bir şekilde satın alınmış olan bir elbise niçin haram olsun? Tabiatındaki benlik ve aklındaki sapıklık üzerine musallat olmasaydı, söylediğin şu sözden daha ölçülü sözler söyleyebilirdin! Fakat ibrişim elbise giymek kadınlara helâl, delilere mübahtır. Bunlardan birisini ikrar ederseniz, kendinizi mazur gösterebilirsiniz. (siz kadın veya deli misiniz ki, ibrişim giymek size helâl ve mübah olmaktadır?) Aksi halde insaf yokluğundan Allah'a sığınınız!"

2. İmâm-ı Cihan: Ebû Hanîfe

Moğol istilası esnasında 618 (1221) Nişabur'da şehit olan Attâr ise meşhur tabakât kitabı *Tezkiretu'l-evliyâ*'da imamımız için İmâm-ı Cihan, Şâfiî için İmâm-ı A'zam ifadesini

kullanmıştır.⁵ Tasavvuf kültürünün temel kitaplarından biri olan bu eserin bakış tarzı daha sonra gelenleri etkilemiştir. İlk bölümü okuyalım:

Şeriat ve milletin çerağı, din ve devletin meşalesi, hakikatlerin gelincik çiçeği, (Nu'man) mana ve hikmet cevherlerinin ummânı, âlim, ârif, sufi, cihan imamı Ebû Hanîfe Kûfi (r.a.) gibi, her dilde övülen ve her millette makbul sayılan bir zatı kim tasvir edebilir? Nihayetsiz bir riyazete, mücahedeğe, halvete ve müşahedeğe sahipti. Tarikatın usûlü, şeriatın fûrûu sahasında yüce bir mertebeye ve derin bir görüşe malikti. Firasette, siyasette ve kıyâsette tek; mürüvvet ve fütüvvette harika idi. Hem cihanın kerem sahibi, hem de asrın cömerdi idi. Hem çağın en faziletlisi, hem devrin en âlimi idi. En yüksek derecede, en yüce mertebede bulunuyordu.

Enes, Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Ümmetimde adına Nu'man b. Sâbit denilen bir er bulunacak, künyesi Ebû Hanîfe olan bu zât ümmetimin meşalesidir. Ebû Hanîfe'nin sıfatı Tevrat'da da bahis konusu edilmiştir.”

Ebû Yûsuf anlatıyor: “On dokuz sene Ebû Hanîfe'nin hizmetinde bulundum. Bu süre içinde sabah namazlarını hep yatsı namazı için aldığı abdestle eda ediyordu.”

Mâlik b. Enes diyor ki: Ebû Hanîfe'yi öyle gördüm ki, eğer ‘şu sütun, altındır’ diye iddia etseydi, bunu delille isbatlamaya muktedir olurdu.”

İmam A'zam Şâfiî: “Alemdaki bütün ulemâ fıkıhta Ebû Hanîfe'nin âile fertleridir.” demişti.

H. Ali (r.a.): “Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ‘ne mutlu beni görene veya beni göreni görene’ dediğini içtim.” demiştir. Diğer taraftan Ebû Hanîfe birkaç sahabeye yetişmiştir. Bunlar Enes b. Mâlik, Abdullah b. Zübeydî, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ebû Evfâ, Vâsile b. Eska' ve Aişe bint Acrid'dir. Allah hepsinden razı olsun. İmdi bahis konusu ettiğim delillerle, onun önde gelen bir zat olduğu sabit olmuştur. Birçok şeyhleri görmüş, Ca'fer b. Sâdık'ın (r.a.) sohbetinde bulunmuştur. İlimde Fudayl'in, İbrahim b. Edhem'in, Bişr-i Hafî'nin Dâvûd Tâî'nin ve Abdullah b. Mübarek'in üstadı bulunuyordu.

3. Sufî-Kûfî

Doğu edebiyatının en mühim kalemlerinden biri olan Senaî (ö. 526/1131) İmâm-ı A'zam'ın, Kûfe şehrinde doğması, Kûfî olması sebebiyle onu zahîrî ilimlerin sembolü olarak değerlendirmiş ve karşısına da sufîyi oturtmuştur. Bu tespit giderek sufîler için “lâ kûfî” isimlendirmesine ulaşmıştır.

*Ebû Hanîfe aşk dersini vermedi
Şâfiî'de aşka dair bir rivayet yoktur
Hanbelî'nin zaten aşktan haberi yoktu
Mâlikî'de öyle bir dirâyet yoktur.⁶
İşkrâ Bû Hanîfe ders nekerd
Şâfiî'râ der u rivayet nist
Hanbelî hod haber zi ışk nedaşt
Mâlikî'râ der u dirâyet nist.*

⁵ Tezkiretu'l-evliyâ (çev. S. Uludağ), İstanbul 2001, 241 vd.

⁶ bkz. Annemarie Schimmel, İslâm'ın Mistik Boyutları (çev. E. Kocabıyık), İstanbul 1999, 34.

Senâî ve Attâr'ı izleyen Mevlanâ Celaleddin-i Rûmî de aynı yolun yolcusudur:

İmam Ebû Hanîfe, İmam Muttalibî (Şâfiî) ve diğer imamlar (r.a.) toprak dünyasının mimarı idiler. Kim tam bir doğrulukla bunların tarikatına girdi, bu azizlerin peşine takıldı ise kötü insanların ve din eşkiyasının şerrinden emin olup kurtuldu. Fakat Cüneyd, Zünnûn, Ebû Yezîd, Şakîk, Edhem, Mansûr gibi veliler su kuşu ve mana ummanlarının yüzücüsüydüler. Kim bunlara uyar ise hilekâr nefsin tuzaklarından kurtulur ve kudret denizinin cevherlerine ulaşır.⁷

Eflakî'nin naklettiği şu bilgiler de konumuzla ilgilidir:

Bir gün Sainuddîn kabara kabara “Bu gece Mevlanâ'nın aşkı ile Kur'ân'ı hatmettim.” dedi. Mevlanâ: “Nasıl oldu da çatlamadın.” buyurdu. Sainuddîn derhal baş koyup ağladı. Mevlanâ buyurdu: “Onun dudağından akan sözler kalbine aksetseydi, onun kalıbı tuzla buz olurdu. Çünkü Allah: “Biz Kur'ân'ı bir dağ üzerine indirmiş olsaydık o dağ Allah korkusundan parça parça olurdu.” buyurmuştur. (Haşr, 59/21) Devamla buyurdu ki: İmam Ebû Hanîfe (r.a.) bir gece akşam namazını kılıyordu “Zelzele olduğu zaman...” (Zilzâl, 99/1) âyetini okuyup “Bir zerre ağırlığınca hayır işleyen onu görür...” âyetine ulaştığı vakit bir hıçkırık gelip kendinden geçti. Derler ki “Kur'ân'ın sırlarının heybetinden yedi gün yedi gece seccadesinin üzerinde kendinden geçmiş bir halde kalmıştı. Eğer Kur'ân okursan öyle oku ki seni çağırırlar. Okuduğundan haberin olmadığı için seni Allah'ın dergâhından kovacakları şekilde okuma!”⁸

Mevlânâ'nın *Fîhi Mâ Fîh*'inde de şöyle bir menkıbe nakledilmektedir:

Bâyezîd-i Bistâmî'yi (k.s.) pederi çocukluğunda fıkıh öğrenmek için medreseye götürmüş idi. Müderrisin nezdine götürdükde: “Bu fikhullâh mı?” dedi. “Bu Ebû Hanîfe'nin (rahimehullâh) fıkıhdır” diye cevap verdiler. “Ben fikhullâhı isterim” dedi. Nahvînin nezdine götürüldüğü vakit dahi “Bu nahvullah mı?” dedi. “Bu Sibeveyh'in nahvidir” diye cevap verdiler. “Ben bunu istemiyorum” dedi. Her nereye götürdüler ise, böyle söyledi. Pederi aciz kalıp onu kendi haline bıraktı. Ondan sonra bu taleb ile Bağdat'a geldi. Cüneyd'in hâlini gördükde na'ra vurup “işte fikhullâh” dedi. Mademki o sütun razî'idir, kuzunun anasını tanımaması nasıl olur? O ise akıl ve temyîzden doğmuştur. Sûreti terk et!⁹

Mevlanâ'nın oğlu Sultan Veled (ö. 712/1312) *İbtidâname* adlı eserinde dedesi Bahauddin Veled'i överken Hz. İmam'dan söz ediyor:

Bütün fenlerde üstaddı. Allah ona bilgiyi tam olarak vermişti.

Ebû Hanîfe diri olsaydı kapısında canla başla kul olurdu.

Fahri Razî ve yüzlerce İbn Sînâ o can gözü açık ere karşı kim olabilirdi ki...¹⁰

⁷ Eflakî, Ariflerin Menkıbeleri, (çev. T. Yazıcı), İstanbul 1973, I, 255, Mesnevî, III, 453, 516, (Gölpınarlı tercüme ve şerhi), İstanbul 1973.

⁸ Ariflerin Menkıbeleri, II, 389-390.

⁹ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh* (çev. A. Avni Konuk; haz. Selçuk Eraydın), İstanbul 1994, 135.

¹⁰ *İbtidâname*, (çev. A.Gölpınarlı), Ankara 1976, 237.

Bu tavır daha sonraki asırlarda yaşayan bazı dervişlerce de sürdürülmüştür. Melamî düşüncenin önemli şahsiyetlerinden biri olan Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi (ö. 1065/1654) *Kaside-i Mimiyye* isimli eserinde şöyle diyor:

Kur'ân'ı ittim ictihad şer'ile ittim çok fesâd

Şer'in önün ard eyliyen mezhepte Numan olmuşam.

Onun en meşhur halifesi Kütahyalı Gaybî ise *Akaidnâme* adlı eserinde farklı bir anlayışı seslendiriyor:¹¹

Her kişi bir dîn u mezhep tutar illâ bize

Din-i İslâm şer'-i Ahmed mezheb-i Nu'man yeter

4. Saltukname

Kültürümüzün efsânevi kahraman dervişlerinden biri de Sarı Saltuk'dur. Edirne'de doğan Napoli'de vefat eden Bursa'da defnedilen Fatih'in oğlu Cem Sultan bu alperenle ilgili olarak halk arasında anlatıla gelen hikaye ve menkıbeleri derleyip toplamasını dostu Ebü'l-Hayri Rûmî'den rica etmişti.

Saltuknâme adıyla tanınan ve daha çok Balkanlardaki menkıbeleri bir araya getiren bu eserde de konumuzla ilgili bilgiler vardır.¹²

“Ebû Hanîfe rahmetullahi aleyh eydür: Kişinin velâyeti üç nesneden gider: Biri livatadan, biri zulmetten, biri hiyanetten.”

“Bu mezahib-i erbaa kim sünnet ve cemaat mezhebidir. Hem mukaddem, muaz-zamdır. İttiba-ı eimme böyledir. Kim Mâlik ve Hanbel ikisi İmam Şâfiîye tâbi oldular. İmam Şâfiî dahi Ebû Hanîfe'ye tâbi olmuştur.”

5. Sinan Paşa

Zeyniye'ye mensup Şeyh Vefâ'nın yanında yetişen ilim, irfân ve siyaset adamlarından biri olan Sinan Paşa'nın (ö. 891/1486) *Tazarrunâme* adlı eseri Türk secî sanatının da zirvelerinden biridir. Bazı peygamberler, aşere-i mübeşşere, dört halife, Hasan, Hüseyin, Hamza, Abbâs'dan sonra dört mezhep imamına da yer vermiştir.¹³

Na't-ı İmamı'l-Müslimîn Ebû Hanîfe Kaddese'llâhu sırrah

Birisi seyyidü'l-müctehidîn, vârisu ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn; sultânü's-şerî'a, burhânu't-tarîka; ârif-i esrâr-ı Kur'ân, kâşif-i rumûz-ı Furkân; şem'u'l-ümme, sirâcü'l-minne; fahr-ı erbâbu'l-ibâde, şeyh-i ashâbu'l-istifade; el-bâriu'l-vârî, el- mütemeltî min ilmihi bi'l-amelin-nâfi; alemü'l-fetvâ, âlemü't-takva; menbau'l-ma'arifi'r-Rabbâniyye ve ma'denu'l-le'tâyifi's-Sübhanîyye; mehibitu'l-envârî'l-kudsiyye ve mecmaü'l- kelimâti'l-insiyye; câmi-i zühd ü ilm ve mecmûa-i kerem ü hilm; sâhibu'z-zihni'l-vekkâd ve't-tab'i'n-nekkâd ve'l-fikri's-sâyib ve'r-râyi's-sâkib; hâfizu kırâeti'l-Kur'âni'l-Kerîm ve zâbitu rivâyâti sünneti'r-resûl aleyhi efdalu't-teslîm; âlimu'l- ma'kûli

¹¹ bkz. Bilal Kemikli, İbrahim Efendi, Müfid u Muhtasar.

¹² Saltukname (nşr. Ş. H. Akalın), Ankara 1990, III, 323.

¹³ Tazarruname (nşr. Martol Tulum), Ankara 2001.

ve'l-menkûl ve imâmu'l-fürû'i ve'l-usûl; müstahricu kavâidi'l-ahkâm ve bâniu mebâniyi'l-İslâm; şem'-i envâr-ı ictihâd ve çırağ-ı hâne-i istinbât; imâmü'l-müslimîn, huccetu'l-Hakkı ale'l-halkı ecmaîn; imâm-ı a'zam ve muktedây-ı mu'azzam; Mevlânâ Ebû Hanîfe-i Kûfî Nu'mân bin Sâbit, radyallâhu te'âlâ anhu ve an ashabihi'l-müctehidîn ve telâmizetihi eyimmeti'd-dîn ve men fi mezhebihi mine'l-mü'minîn.

Ol, ol imamdır ki, ahkâm binasını ol muhkem itti, ve istinbât esâsını ol müstahkem itti. Kıyâs rûknini ol teşyîd itti ve ictihâd mebnâsını ol te'kid itti. Usûl kavâidini ol bast itti ve fûrû ahkâmını ol zabt itti. Dîn evine zînet virdi ve şer' bâğına behcet virdi. Âlem halkına nizâm virdi ve şeri'at-ı Muhammed'e intizâm virdi. Ümmetine sirâc oldu; başlarına tâc oldu. Cihâna ol muktedâ oldu ve cihân anun-ile hüddâ buldı. Cehl emvâtına hayât virdi ve dil hastelerine necât virdi. Ulûm-ı dîniyyeyi ihyâ itti ve kavânîn-i şerîati icrâ itti. Cân ravzasına safâ virdi, ve sîne fezâsına ziyâ virdi. Tâliblere sırât-ı müstakîm kodı ve isteyenlere tarîk-ı kavîm kodı. Fıkıh bilmek dileyenlere kavâid kodı ve ahkâm öğrenmek isteyenlere zavâbıt kodı. İstinbât taleb idenler-içün niçe mesâyile işaret itti ve istihrâc isteyenler-içün ança delâile delâlet itti. Cihânda bir mezheb kodı ki, dîn ehlinün ekseri ana mutâba'at iderler ve âlemde bir kânûn vaz' itti ki, ança selâtîn-i gerden-keşân ana itâ'at iderler.

Hak Te'âlâ mezhebine giren ümmetün tââtısağışınca hasenât ve tarîkına sülûk iden milletün ibâdâtı hisâbınca mesûbât anun rûh-ı muazzam ve revân-ı mükerrerimine vâsıl kılup, tâ dünyâ turdukça mezhebini dâyim ve kıyâmet kopınca tarîkını kâyim eyleye. Bi- mennihi ve lutfih.

6. Nefahât ve Nesâyim

Sufî tabakât kitabı *Nefahâtü'l-üns'ü* Abdurrahman (Molla) Camî (ö. 898/1492) Farsça kaleme almıştı. Aynı eseri Bursalı Lamiî çelebi (ö. 938/1531) bazı ilâvelerle Anadolu Türkçesine, Ali Şir Nevayî ise (ö. Herat, 907/1501) *Nesayimu'l-mahabbe* adıyla Çağatay Türkçesine çevirmişti. Dikkat çekici husus şudur ki Lamiî'nin ilâve ettiği şahıslar arasında Ebû Hanîfe yoktur, ancak Nevayî'de diğer üç imamla birlikte o da vardır.

Nevâî, ilgili bölümün ilk ve son cümlelerinde şöyle diyor:

“Alar kim İslâm ehlining imamıdırlar il tarifidin müstağnidürler... İmam Ca'fer-i Sâdık bile sohbet tutubdur ve köp meşayihini körüptür... Nakldür ki Yahya-i Muaz-ı Râzî Resûl sallallahu aleyhi ve sellemi vakıada körüp sordı. Kim ya Resûlallah bini kayda tileyin? Cevab buyurdu kim Ebû Hanîfening ilmi yakınıda. Alarning menâkıbı bî-haddür ve mehâmidi bî- add munça bile hatm kılıldı.¹⁴

7. Lemezât-ı Hulviyye

Halvetiye tarikatına mensub mutasavvıfları tanıtmak için Cemaleddin Mahmud Hulvî (ö. 1064/1654) tarafından Türkçe kaleme alınan *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye*,¹⁵ dört halife, dört mezhep kurucusu ve on iki imamı tanıtarak esas konusuna girmiştir.

İmam A'zam'la ilgili bölümde şu mısralar da serpiştirilmiştir:

¹⁴ Ali Şir Nevayî, *Nesâyimu'l-mahabbe min şemayimi'l-fütüvve* (nşr. Kemal Eraslan), İstanbul 1979, 19-20.

¹⁵ nşr. M. Serhan Tayşî, İstanbul 1993.

İlm u asârı olup âfak,
 Aleme verdi Bû Hanîfe sebak.
 Zühhd ü takva ile münevver idi,
 Ümmete bir serrâc idi elhak.
 Zühhd ile sâbık idi ihvana,
 İlmiyle fâik idi akrana.
 Cümle âlem hak söze kâildir,
 Hakkı koyup gayr iden bâtıldır.
 Bulmuş ol ilmiyle cây-ı ulvî,
 Sana da himmet ide ol Hulvî.
 Bû Hanîfe ölmeğe verdi rıza,
 Etmedi hâkim olup zabt-ı kazâ.

Hulvî, Ebû Hanîfe bölümünü “tatlı” bir dersle tamamlıyor: Nakledilir ki ölümünden sonra, salih ve himmet sahibi biri rüyasında İmamı bağışlanmış, ilahî lütuflarla kendinden geçmiş bir halde görünce sormuş:

-Bağışlanmana sebep ne oldu?

-Bir gün kitap yazıyordum. Bir hayvancık gelip kalemim üzerine kondu ve mürekkebi yemeğe başladı. Klemi hiç kıpırdatmadan tuttum. Dilediği kadar yedi, uçup gitti. Bu âleme göçünce o zayıf hayvancığa gösterdiğim merhametin karşılığı olarak bu makama lâyük görüldüm.¹⁶

Osmanlı asırlarının en velûd şahsiyetlerinden biri olan İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) ise dört halife, dört makâm ve dört mezhep imamı ile ilgili kanaatlerini altı beyitlik bir manzumesinde¹⁷ özetlemiştir:

Çâr erkân oldılar dîn-i mübîne dört veli,
 Kim Ebûbekr u Ömer’dür dahi Osman u Ali.
 Hem şerîat hem tarîkat zâhir oldu ma’rifet,
 Hem hakikat pâyesine irdi bu dördün eli.
 Bunlar ile bilinip anlandı bu dört mertebe,
 Dört bağ içre açıldı bir aceb vahdet güli.
 Geldi karn-ı tâbî’in oldu mezâhib dört yine,
 İctihad ehli bu gülzârun olupdur bülbüli.
 Bû Hanîfe Şâfiî Ahmed İmâm- Malikî,
 İtikad it kim bulardur tâbiînün efdali,
 Zâhiren ahkâm ile itti takıyyed işbu dört,
 Hakkıyâ bâtında vâsıldur Hakk’a bunlar veli.

¹⁶ Hulvî, a.g.e., 64.

¹⁷ Divan, (nşr: Murat Yurtsever), Bursa 2000, 341.

“Halkalardan murad dört imamun pençe salacak manalarıdır ki dördü dahi urve-i vuskâ'dır... Yani her birisi birbirlerine mugayir iken kimi la'l u kimi mercan yani elbette anların üçü hata ve biri sevab iken yine dördü bile mânend-i cevâhir makbul ve mükerrerem ve hataları dahi ma'füvv ve müsellemin vaki' olmuş...”

Bursevî, Kâbe'deki imamların makamlarını şöyle yorumluyor:

Mahfil-i Şâfiî dahi metafta ve bab-ı beyte mukabildür. Eğerçi ki Şâfiî evtad-ı erbaadandır. Pes mahfil-i Hanefî harici metafta olmak vuslat u fenadan sonra olan hale remzdür ki hâlet-i bekadur. Ve bu remzle Ebû Hanîfe Şâfiî'den efdaldür, demek câizdür. Eğerçi ki cümlesi Hak üzerinedür.”¹⁸

Şu dikkat çekici mısralar da Bursevî'ye aittir:

Ben İmâm-ı Azam'ın halk iktidâ eyler bana,

Her müezzin mahfel üstünde duâ eyler bana.

Bendedür sırr-ı Muhammed sallî yâ Rabbi 'aleyh,

Aşiyânı afv-ı günah için recâ eyler bana.

Kurb-ı sultân ademi sultân ider bu âleme,

N'ola dîrsem halk-ı âlem ilticâ eyler bana.

Vâris-i peygamber olmakdur çü şânı ümmetün,

Her nefes Rûhu'l- Kudüs vahy-i Hudâ eyler bana.

Bir fakîrem bâb-ı Hak'da benden ednâ kimse yok,

Cümle bu eylikleri Hak Hakkıyâ eyler bana.

8. Bektaşî Azbî

İstanbul Merdivenköy Şahkulu Sultan Bektaşî dergâhı postnişinlerinden Mustafa Azbî (ö. 1160/1747) Niyazî-i Mısırî'nin divanını baştan sona tahmîs etmiştir.¹⁹ Divanı basılmamıştır.²⁰

“Nitekim İmam A'zam Hazretlerine sâil suâl eyledükde Allah Teâla kandedür. Hazret-i İmam bir tas süd getirüp bunun yağ kandedür diyu sâili ilzâm eylemiştir.”²¹

9. Osman Şems

Nakşî bir babanın oğlu olan, Kuşadalı İbrahim Efendi'den Halvetî, Abdurrahim-i Ünyevî'den Kâdirî-Üveysî neşveyi alan Osman Şems Efendi (ö. 1311/ 1893) geçen yüzyılın en önemli şahsiyetlerinden biridir.

¹⁸ Bursevî, Kitâbü'l-Envâr. bkz. Ömür Ceylan, Tasavvufî Şiir Şerhleri, İstanbul 2000, 128. Bu makamlar Vehhabîler tarafından yok edilmiştir.

¹⁹ Tahmîs-i Divan-ı Niyazî-i Mısırî, İstanbul 1284

²⁰ Divan-ı Mustafa Azbî, Süleymaniye Küt. Hacı Mahmut Efendi Kit. Nu. 269

²¹ bkz. Ceylan, a.g.e., 387.

Kısa bir süre Bursa'da yaşayan *Divan*²² sahibi Osman Şems Efendi'nin uzun bir manzumesi şu mısralarla başlıyor:

*Aşka eyle iktida esrâr-ı Hakka mahrem ol!
İttıkada sâlik-i isr-i İmâm-ı A'zam ol!
Cezbe-i Mevlâ'da Mevlânâ gibi ferruh-dem ol!
Mülk-i tecrid içre mânend-i Birahim Edhem ol!
Bende ol, Mevlâ ol, âhir kalma hayvan âdem ol!
Ne abâ-ser-pûş-i fakr ol ne kaba-pûş-i Cem ol!
Bir bilinmez sûret içre padişâh-ı âlem ol.*

İbn Teymiye'nin en meşhur talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350/1751) tasavvuf klâsîği Menazilü's-Sâir'i *Medaricü's-Salikîn* adıyla şerh ederken pek çok yerde İmam A'zam'ın görüşlerine başvurmuştur.²³

Bayramiyye tarikatına mensup Bahaüddinzâde (ö. 952/1545) *Fıkıh-ı Ekber*'i şerh ettiği gibi²⁴ Müceddidiyye'nin en önemli temsilcilerinden biri olan Mehmet Emin Tokadî'nin müridi Mustakimzâde (ö. 1202/1788) *Menâkıb-ı İmam A'zam*'ın yazarıdır.²⁵

10. Kûfî ve Geylânî

Bağdat'ın kültür ve medeniyet tarihimizdeki yeri bilinmektedir. Değişik ilim ve sanat dallarının yıldızları bu şehirde yaşamış bir kısmı da yaşamaktadır.

Bağdat'ta kabirlerinde yaşayan bu şahsiyetlerden iki tanesi çok önemlidir: Ebû Hanîfe ve Abdülkâdir- Geylanî.

1258 yılında şehri işgal eden Moğollar bu iki türbeyi özellikle yıkmışlardır. 1401'de şehri tarumar eden Timur aynı türbeleri özellikle tahrib etmiştir. 1508'de işgal sırası Safevîlerde idi. Şah İsmail aynı hedefi vurdu.

1534'de Bağdat'ı fetheden Kanunî ise böyle yapmadı. O günleri gören ve o topraklarda yaşayan Türk edebiyatının zirve şahsiyeti Fuzûlî bu olaya şu ifade ile tarih düşürmüştü:

"Geldi burc-ı evliyaya Padişah-ı nâmdar"

1623'de şehri yeniden ele geçiren Şah Abbâs aynı yerleri yaktı yıktı. 1638'de IV. Murad ise fethe tekrar imza attı.

IV. Murad'la birlikte Bağdat seferine katılan Şeyhülislâm Yahya Efendi (ö. 1053/1644) türbenin onarımına bizzat nezaret etti²⁶ ve tarih düşürdü:

²² Divan'ın Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından şerh edilen gazelleri, Mustafa Tahrallı tarafından da neşredilmiştir: Osman Şems Efendi Divanı'ndan Seçmeler, İstanbul 1996.

²³ Türkçeye tercüme edilmiştir, İstanbul 1990.

²⁴ İÜ Küt. Ayasofya Kit. Nu. 2399.

²⁵ SÜ Küt. Pertev Paşa Kit. Nu. 2420.

²⁶ Divan (nşr. Hasan Kavruk), İstanbul 2001.

11. Tarih-i bâb-ı Türbe-i Hazret-i İmam

Muhammer ide Hak Sultan Murad'ı,
 İmâm-ı Azam çün itdi ta'zîm.
 Gümüşden itdi babın türbesinün,
 İdüb ol hazrete iclâl u terkîm.
 Didi Yahya bu kâr-ı hayra tarih,
 Kapusını mezarın itdi hep sim: 1038.
 Tarih-i bab-ı şübbâk-ı kabr-i Hazret-i İmam,
 Sultan-ı Gazî Han Murad-şehen şah-ı al-i nijad.
 Bağdat fethinde idüp çün fisebilillah cihad,
 Şân-ı İmâm-ı Azam'ı ta'zîm u terkîm itmedür.
 Hak ömrini efzûn ide itdi kemâl-i ictihâd,
 İtdi gümüşden bâbını hem kabrinün şübbâkını.
 Ol padişah-ı cem-hasen ol şah-ı sahib adl u dâd,
 İdüb duay-ı devletin Yahyâ didi tarihini,
 Hem bâbı hem şübbâkını sim eyledi Sultan Murad: 1048

12. Türbe

1839'da Sultan Abdülmecid tarafından tamir edilmiştir. Külliye 1871'de Pertevniyal Valide Sultan ve 1903-1910 yıllarında da Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşıyan 50.000 m²'lik külliye, son çeyrek yüzyıldaki değişikliklerle mimari asaletini kaybetmiştir.²⁷

Son darbeyi 2003'te Bush vurdu.

H. Yunus APAYDIN
 EÜ İlahiyat Fakültesi

Biz de Mustafa Kara'ya Ebû Hanîfe'nin tasavvuf penceresinden nasıl görüldüğünü resmeden tebliği için teşekkür ediyoruz. Sözü Süleyman Toprak'a vermeden önce biraz da kafam karıştı. Ebû Hanîfe sufi mi Kûfi mi derken böyle bir ikilemde Ebû Hanîfe'nin kalması şart mı, yoksa "min vechin kûfî min vechin sufi" olabilir mi diye bir soru yöneltilmiş oluyoruz hocamıza cevap verirse ama vermezse sonra da verebilir.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. DİA, IV, 301-302.

Müzakere

Süleyman TOPRAK
SÜ İLâhiyat Fakültesi

Sayın Başkan, muhterem dinleyenlerim, Mustafa Kara sesiyle, şiire olan yatkınlığıyla, şairliğiyle ve şiiri hakikaten zevk verir okuyuşuyla: Beni yıllar önceye götürdü. Bir miraç gecesinde Cenab-ı Hakka urûc eden muhterem merhum Selçuk Eraydın hocamızı hatırlattı. Allah kendisine rahmet eylesin. Selçuk Bey de hakikaten bu tasavvufî şiirleri büyük bir zevkle bize okuyordu biz de zevkle dinleyip istifade etmişizdir.

İslâm dünyasında ilim ve fikir önderlerinden biri olduğu tartışmasız kabul edilen İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin tasavvufla ilgili eserlerde nasıl tanıtıldığının, hangi özellikleriyle zikredildiğinin araştırıldığı tebliğ on bir sayfadan oluşmaktadır. Tebliğde mutasavvıfların İmâm-ı A'zam'a bakışları ele alınıyor ve onların eserlerinden nakiller veriliyor.

İmam'ın zâhidliği konusunda hemfikir olan mutasavvıflardan bir kısmı, özellikle sûfilerle ilgili tabakât kitaplarında kendisine yer vermemişler, bir kısmı da onun iyi bir âlim olduğunu ancak zahirde kaldığını belirtmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin tasavvuftaki anlamıyla ârif, hatta melâmî olduğunu söyleyenler de vardır. Tebliğde Ebû Hanîfe'yi sufi görünenlerle görmeyenlerin, sadece zahirî ilimlerde üstat sayanların görüşleri, kendi eserlerinden alıntılarla, ardarda ve karışık olarak veriliyor. Bu görüşler iki kısımda kategorize edilerek ayrı ayrı verilseydi kanaatimce daha güzel olurdu.

Muhtelif zamanlarda, değişik müellifler tarafından yazılmış olan tasavvuf, ahlâk ve tabakâtla ilgili eserlerden büyük bir gayretin eseri olarak özenle seçilmiş olan metinler tebliğde kısa alt başlıklarla ardarda verilmiştir. Bu alıntılar dikkatle okununca bir mesaj veriyor. Ancak verilmek istenen mesajın herkes tarafından daha kolay anlaşılabilmesi için metinlerin ardından ya alıntılarının hemen akabinde ayrı ayrı, ya da tebliğin sonunda genel bir değerlendirme yapılsaydı daha isabetli olurdu. Unutmamak gerekir ki, her okuyucunun tebliğin müellifi kadar bilgili ve kültürlü olması mümkün değildir. Biz genelde kendi bildiğimizi karşımızdakilerin de bildiğini, böylece, tabir câizse, leb demeden leblebiyi anlayacaklarını zannederek yapılması gereken pek çok açıklama ve değerlendirmeyi gereksiz görürüz. Hâlbuki okuyucunun bunlara ihtiyacı vardır.

Aynı şekilde Farsça, Osmanlıca ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerden alınan metinler latin harflerle yazılmış, Farsça olan beyit tercüme edilmişse de diğerleri aynen aktarılmıştır. Halbuki bu alıntılar aslî harfleriyle yazılsa ve dil bakımından ağır olanlar sadeleştirilerek günümüz Türkçesiyle verilse hem daha kolay anlaşılır, hem de olabilecek yanlış anlamalara sebebiyet verilmemiş olur.

Tebliğin sonunda İmâm-ı A'zam'ın türbesi ile ilgili verilen bilgiler güzeldir. Ancak burada da türbe ile ilgili başlık bir önceki sayfada bu bilgilerin başladığı yere konsa ve muhtevaya uygun şekilde değiştirilse güzel olur. Ayrıca daha önceki başlıklar altında verilen bilgiler arasında da zaman zaman o başlıkla ilgili olmayan şeylere de yer verilmiştir. Bunlar çıkartılırsa, yada uygun başlıklar konularak ayrı başlık altında verilirse daha güzel olur. Yine tebliğde on dokuzuncu yüzyıldan söz edilirken sehven “geçen yüzyıl” tabiri kullanılmıştır. Bunun 19. yüzyıl olarak değiştirilmesi gerekir, aksi taktirde yirminci yüzyıl anlaşılır.

Şunu da hatırd tutmak gerekir ki, tebliğde Ebû Hanîfe'nin zühhd ve takvasıyla tasavvuf kültüründeki yeri ile ilgili başvurulanan eserlerin hemen hemen hepsi tarikatların teşekkülünden sonra kaleme alınmış olduğu ve belli bir tarikata, yahut da Ebû Hanîfe'den sonra teşekkül etmiş tarikatlara mensup olan sufilerden bahsettiği için ve Ebû Hanîfe de yaşadığı dönemde henüz mevcut olmayan tarikatlara mensup olmadığından, bu müellifler eserlerine aldıkları sufiler arasında İmâm-ı A'zam'ı zikretmemiş olabilirler. Diğer taraftan, gerçekten zâhid bir kişi olan Ebû Hanîfe, daha sonraki dönemlerde tasavvuf literatüründe kazandığı anlamda, toplumu terketmediği, inzivaya çekilmediği; idarecilerin vermek istediği görevi reddetmekle birlikte toplum içinde ticarî faaliyetlerini sürdürdüğü için de o dönemin münzevi hayatı tercih eden zâhidleri arasına dâhil edilmemiş olabilir.

Ancak İmâm-ı A'zam, tasavvufî ifadeyle “bâheme ve bîheme” yani “herkesin içinde ama gönlü sadece Allah ile birlikte” prensibine uygun bir hayat yaşamıştır. O, işinde, gücünde, yaptığı alışverişinde, verdiği dersinde ve fetvâsında hep Allah rızasını gözetmiş; onu bize anlatanların verdikleri bilgiye göre, tıpkı zâhid ve sufilerin yaptığı gibi geceleri kaim olmuş, ibadet ve taatle meşgul olmuştur. Nitekim onun yıllarca yatsı abdestiyle sabah namazı kıldığı, ortaklarının birisi tarafından yapılan bir yanlış sebebiyle ticarete kazandığı büyük bir meblağı fakirlere dağıttığı ve zamanının çoğunu Kur'ân-ı Kerîm'i okuyup anlamakla geçirdiği rivayet edilmektedir.

Kısacası, tasavvuf ve tabakâtla ilgili eserlerde farklı değerlendirme yapanlar olsa da, kanaatimizce İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe tam bir zâhid, müttaki bir Müslüman, Hz. Peygamber'in izinden giden, Kur'ân ve sünneti anlayıp anlatmaya ve yaşamaya çalışan Peygamber vârisi bir âlim ve Tarikat-i Muhammediyye'ye mensup zâhid bir sufidir. Allah Teâla kendisinden razı olsun ve rahmetiyle muamele etsin.

Cevap

Mustafa KARA
UÜ İlâhiyat Fakültesi

Mesajları aldık çok teşekkür ederim belki bu tebliğime yetişmeyebilir ama bundan sonra hazırlayacağım tebliğlerde genel anlamda belirtilenleri dikkate alacağım.

Gerçekten Kûfî-sufî meselesini çok geniş bir zamanda tartışabiliriz. Şu anda vaktim ona müsait değil ama şu kadarını söyleyeyim. Tabi ki İmâm-ı A'zam teknik anlamda bir sufi değil fakat İmâm-ı A'zam'ın yaşadığı yıllarda zaten tasavvuf istiklâliyetini kazanmış bir ilim de değildi. Dolayısıyla sufîlerin bir kısmı İmâm-ı A'zam'ın üslûp ve takvasını öne çıkararak onu kendilerine önder kabul ediyor. Bir kısmı da işte o Kûfî diyen taraf. Aslında orada Kûfiden maksat İmâm-ı A'zam'ın şahsı değil benim anladığım kadarıyla oradaki, zâhid tipi yani işin zahirinde kalan insanların bir prototipi. Yoksa İmâm-ı A'zam'ın şahsına yönelik bir tavır pek gözükmüyor tasavvufta. Ordaki Kûfî; şekilci, zahirperest, ilmin esas esprisini kavrayamayan, hakikatin esprisini kavrayamayan insanlar olarak görülüyor. Teşekkür ederim...

H. Yunus APAYDIN
EÜ İlâhiyat Fakültesi

Biz de Mustafa Kara hocamıza teşekkür ediyoruz. İstihsanen sıra değişikliği yapmıştık şimdi o istihsanın gereği Mustafa hocamızın ayrılması gerekiyor. İkinci tebliğcimiz Ahmet Yaman'a sözü verelim buyurun hocam.